

УДК 340.15:347.962(477)

Тетяна Угненко,*канд. юрид. наук, доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПОРЯДОК ОБРАННЯ НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ ДО ОБЛАСНИХ СУДІВ, ВІЙСЬКОВИХ ТРИБУНАЛІВ ТА ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

У статті охарактеризований порядок обрання народних засідателів до обласних судів, військових трибуналів та Верховного суду УРСР у другій половині ХХ ст. Виявлено, що в зазначений період принцип виборності народних засідателів, закріплений у радянському законодавстві, не тільки надавав можливість населенню делегувати своїх представників у судові органи, але й передбачав право виборців відкликати своїх обраних з виборних посад.

Ключові слова: народні засідателі, правосуддя, гарантії, судочинство.

Вибори до вищестоящих судів загалом проходили за схемою виборів до районних (міських) судів, однак мали певну специфіку.

По-перше, висування кандидатів у народні засідателі здійснювалося виключно партійними організаціями за домовленістю з керівництвом підприємств, установ та організацій, без обговорення кандидатури з їх трудовими колективами. Такий порядок традиційно існував ще з перших років встановлення радянської влади. Основною мотивацією при цьому виступала необхідність більш якісного добору, оскільки суди вищих рівнів потребували «досвідчених», «достатньо підготовлених» народних засідателів. Архівні матеріали свідчать, що серед рекомендованих кандидатів обласних судів був значно вищий рівень освіти, ніж у засідателів районних судів, – основна частина мала повну вищу освіту [1, с. 36]. Практикувався добір кандидатів насамперед серед осіб, що вже мали практичний досвід діяльності засідателем. Зверталася увага і на такі фактори, як партійність, участь у громадському житті, характеристики з місця роботи. Усе це дозволяло підбирати більш кваліфікований склад обласного і Верховного суду, на чому неодноразово і наголошували прихильники «закритої системи» відбору кандидатів. Разом із тим, не заперечуючи проти необхідності більш вимогливого підходу до обрання кандидатів судів вищих рівнів, не можливо погодитися з тезою, що забезпечити подібний результат могла виключно «закрита система» відбору, яка передбачала усунення населення від висування кандидатур. У науковій літературі радянського періоду неодноразово містилися конкретні рекомендації з приводу модернізації процесу відбору кандидатів на основі застосування не «закритої», а «відкритої» системи, тобто за участю представників усього населення. Так, пропонувалося: нормативне визначення більш високих вимог для кандидатів; проведення висування у декілька

етапів – попередній відбір парторганізаціями (профспілками або керівництвом) з наступним обговоренням і затвердженням загальними зборами; передача права обирати засідателів підприємствам та установам обласного і республіканського значення тощо [2, с. 73].

По-друге, вибори народних засідателів до обласних судів та Верховного суду УРСР мали непрямий характер. Право обирати було надано виключно місцевим Радам народних депутатів (п. 4 ст. 10 закону «Про статус судів в ССРСР») [3]. Аргументація щодо необхідності збереження непрямих виборів при формуванні вищих судових органів, як і в попередньому випадку, ґрунтувалася на необхідності добору більш кваліфікованого штату народних засідателів.

По-третє, строк повноважень народних засідателів обласних судів та Верховного суду УРСР становив не 2,5 роки, як у районних (міських) народних судах, а 5 років. Збільшення строку повноважень народних засідателів було зумовлено декількома факторами. По-перше, середня тривалість справ, що розглядалися в обласних судах та Верховному суді, була набагато більшою, ніж у районних (міських) судах, що вимагало, відповідно, залучення засідателів на значно більший строк. По-друге, підвищення вимог до кандидатури засідателя обласного чи Верховного суду значно звужувало коло народних представників, із числа яких можна було б обирати нові кадри. За таких умов підвищення тривалості перебування на посаді хоча і зменшувало ротацію засідателів, але дозволяло уникнути проблеми їх кадрового дефіциту. Хоча знову ж таки висловлювалася точка зору, що 5 років – термін невиправдано великий, і його слід скоротити. Зокрема, в роботах М. Голубевої відстоювалася точка зору щодо необхідності скоротити термін перебування на посаді з п'яти до двох років, обираючи таким чином одночасно народних засідателів у суди всі рівнів [4, с. 69-70].

Військові трибунали. Щодо комплектування військових трибуналів, то воно здійснювалося на підставі загальносоюзного закону «Положення про військові трибунали» від 25.12.1958 (в подальшій редакції 25.06.1980). Згідно зі ст. 6 Положення народним засідателем міг бути обраний «кожен громадянин СРСР, який перебуває на військовій службі» [5, с. 793]. Таким чином, формулювання статті одразу породжувало дві значні відмінності від загального порядку виборів народних засідателів. По-перше, стаття не містила положення про мінімальний вік, з якого особа могла бути обрана народним засідателем. Це пояснювалося тим, що відповідно до Закону СРСР про загальний військовий обов'язок на строкову військову службу призивалися громадяни, що досягли вісімнадцятирічного віку, а тому, як справедливо зазначали радянські юристи, «встановлення для військових засідателів вікового цензу позбавило б широкую армійську громадськість можливості брати участь у здійсненні правосуддя у Військових силах СРСР» [6, с. 28]. Другою специфічною вимогою до кандидата на посаду засідателя військового трибуналу слід визнати перебування його на військовій службі: ст. 6 Положення допускала формування складу народних засідателів військових трибуналів тільки з числа військовослужбовців [5, с. 793].

Народні засідателі військових трибуналів обиралися колективами військовослужбовців на зборах військових частин, навчальних закладів та установ. Кандидати в народні засідателі висувалися присутніми на зборах військовослужбовцями. Одночасно відбувалося й обговорення кожної запропонованої кандидатури, а також розгляд заяв про їх відвід. Для більш активної і свідомої роботи засідань нерідко запрошувалися на засідання діючі військові судді, які пояснювали специфіку роботи військових засідателів.

Вибори засідателів військових трибуналів, як і у випадку із засідателями районних (міських) народних судів, проводилися прямим відкритим голосуванням. Обраними вважалися кандидати, за яких проголосувала більша половина виборців, присутніх на зборах.

Строк повноважень народних засідателів у військових трибуналах згідно зі ст. 6 «Положення про військові трибунали» та ст. 1 «Про вибори районних (міських) народних судів Української РСР» становив 2,5 роки, так само як і для народних засідателів у цивільних судах [5, с. 795]. А починаючи з 1988 р. – вже 5 років. Водночас під час реалізації цієї норми у військових трибуналах виникали окремі проблеми: строк служби військовослужбовців рядового складу становив 2 роки, тож з моменту їх звільнення з лав діючої армії їхні повноваження припинялися і вони не мали права брати участь у здійсненні судочинства. У зв'язку з цим вченими вказувалося на необхідність зменшення строку повноважень військових засідателів щонайменше до 2-х років, аби не проводити постійно довибори на заміну засідателів, які вибули з числа солдатів строкової служби [7, с. 51].

Принцип виборності народних засідателів, закріплений у радянському законодавстві, як

ми зазначали попередньо, не тільки надавав можливість населенню делегувати своїх представників у судові органи, але й передбачав право виборців відкликати своїх обранців із виборних посад.

Право відклику народних обранців закріплювалось у загальносоюзних документах, що визначали правовий статус народного суду. Однак лише в зазначений період нормативне закріплення цього права відбулося на найвищому рівні – в Конституції СРСР (1977 р.) Стаття 152 Основного закону радянської держави встановлювала: «Судді й народні засідателі відповідальні перед виборцями або їхніми органами, що обрали, звітують перед ними й можуть бути ними відкликані в установленому Законом порядку» [8, с. 16].

Також варто відзначити, що чинне радянське законодавство передбачало й інші підстави дострокового припинення повноважень народного засідателя.

У 50-80-х рр. XX ст. Закон «Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних й автономних республік» (1958 р.) у ст. 35 визначив дві основні підстави дострокового припинення повноважень народних засідателів. Першою підставою став достроковий відклик народного обранця. Другою підставою для дострокового припинення повноважень народного засідателя визначався вирок суду щодо нього [9].

Однак реалізація цієї статті на практиці одразу наштовхнулася на ряд перепон, головною з яких стала тривала невизначеність механізму відклику засідателя. Стаття 35 Закону не визначала механізм відкликання засідателя, а натомість передавала це питання на розсуд керівництва радянських республік: «Порядок дострокового відкликання суддів і народних засідателів судів Союзу РСР і союзних республік визначається відповідно законодавством Союзу РСР і союзних республік» [10]. Право висунення пропозиції про відкликання народних засідателів надавалось трудовим колективам, зборам виборців, на яких був обраний народний засідатель, а також партійним організаціям, профспілкам, кооперативним та іншим громадським організаціям. У законі не визначалося, що вищезазначені суб'єкти могли ініціювати процедуру відкликання лише стосовно рекомендованого ними кандидата. Це дозволяє говорити, що формально організації могли вимагати звільнення будь-якого засідателя, обраного по їхньому округу.

Підставою для порушення питання про відкликання засідателя закон визначав: по-перше, вчинення народним обранцем «дій, негідних високого звання народного засідателя», а по-друге, якщо засідатель не виправдав довіри своїх виборців [10]. Зміст цієї важливої норми був сформульований досить розпливчато, оскільки не визначалися ані дії, які можна було розцінювати як негідні, ані поняття «не виправдав довіри». За таких умов, на перший погляд, створювалося занадто широке коло можливостей для усунення народних засідателів за бажанням уповноважених суб'єктів. Водночас аналіз

практики застосування положень цього закону та теоретичних наробок радянських юристів дозволяє говорити, що в зазначений період вже сформувалися і діяли більш-менш чіткі уявлення щодо змісту тих проблемних понять, про які йшлося вище.

Так, до «дій, негідних звання народного засідателя» перш за все відносили вчинення ним адміністративних чи кримінальних правопорушень [11, с. 5]. У цьому разі йшлося про призначення покарання, яке передбачало позбавлення волі на певний строк або заборону обіймати виборні посади, у тому числі і посаду народного засідателя. Таким чином, винесення вироку, що передбачав такі покарання, автоматично вело до припинення повноважень народного засідателя. Проте у разі якщо до засідателів застосовувалися інші форми покарання: штраф, громадські роботи, умовне позбавлення волі, то формальних підстав для звільнення його від виконання обов'язків не було. Причиною цього ставала характерна риса тогочасного радянського законодавства: серед вимог до народного засідателя не фігурувала відсутність судимості. Як наслідок, розглядати питання про звільнення з посад народних засідателів цієї категорії осіб доводилося трудовим колективам під формулюванням «негідні дії».

До категорії «негідні дії» більшість радянських учених також відносили аморальні проступки, які не мали протиправного характеру і за вчинення яких особа не могла бути притягнена до юридичної відповідальності. Насамперед, як свідчать матеріали преси та засідання колективів, під такими аморальними проступками розумілося зловживання алкогольними напоями [12, с. 3].

У 60-х – 80-х р. ХХ ст. намітилася тенденція до зниження якки засідателів, збільшилася кількість пропусків із неповажних причин. Однією з причин цього явища більшість дослідників називали скасування норми, що встановлювала відповідальність за неявку засідателів з неповажних причин. Рішення зборів про необхідність відкликання народного засідателя направлялося у виконавчий комітет районної, міської, районної в місті Ради народних депутатів, яка повинна була здійснити перевірку наявності підстав для відкликання і в разі їх відсутності мала право відмовити ініціаторам відкликання у зібранні зборів. Одночасно повідомлення про початок процедури відкликання направлялося і народному засідателю, щодо якого планувалося прийняти рішення. Таким чином, останньому гарантувалося право на захист, оскільки, ознайомлений зі змістом претензій, які йому висувалися, він мав право на зустріч з ініціативною групою для дачі відповідних пояснень по справі. Якщо пояснення народного засідателя задовольняли ініціаторів розгляду питання про дострокове припинення повноважень засідателя, останні мали право відкликати подану раніше заяву. В іншому разі заява про відкликання народного засідателя розглядалася на зборах колективу або виборців, які скликалися рішенням виконкому. Закон висував ряд обов'язкових вимог щодо організації та проведення зборів, які повинні

були не лише забезпечити право населення на відкликання засідателів, але й забезпечити самим засідателем гарантії від неправомірного чи необдуманого прийняття рішення. По-перше, на відміну від права ініціювати питання про відкликання, право прийняття рішення надавалося виключно зборам колективу чи виборців, які обрали засідателя, повноваження якого планувалося припинити достроково. По-друге, запроваджувався обов'язковий кворум, без якого збори не вважалися правомочними, – більше 50 % виборців, що працюють у даному трудовому колективі чи перебувають у військовій частині або більшості виборців за місцем їх проживання. По-третє, рішення щодо питання відкликання народного засідателя приймалося більшістю голосів осіб, які взяли участь у проведенні зборів. Певним недоліком, як і у випадку з проведенням виборів засідателів, слід визнати застосування відкритого голосування, що робило збори більш контрольованими, особливо тоді, коли питання про відклик ставилося на порядок денний партійною організацією чи керівництвом підприємства.

У подальшому процедура відкликання знала певних коректив. Так, в Україні було введено в дію Указом Президії Верховної Ради УРСР «Положення про дисциплінарну відповідальність суддів, відкликання і дострокове звільнення суддів і народних засідателів судів Української РСР» від 15.12.1989 [13]. Нове Положення суттєво змінило перелік суб'єктів, які користувалися правом порушити питання про відкликання народних засідателів. Так, партійні організації, профспілки, а також інші громадські організації були позбавлені права ставити питання про дострокове припинення повноважень засідателя, натомість п. 23 Положення поширив подібне право на голів обласних судів та начальників управлінь юстиції [354]. Загалом, на наш погляд, така заміна була цілком виправдана, оскільки і судді, і начальники юстиції могли більш професійно оцінити якість роботи народних засідателів і визначити наявність порушень закону, допущених ними під час виконання своїх обов'язків.

Позитивним нововведенням Положення слід вважати й обов'язок розглядати питання про відкликання народного засідателя виключно у його присутності. Таким чином, на нормативному рівні закріплювалася гарантія на захист від несправедливого звинувачення та надавалася можливість пояснити виборцям причини своєї поведінки, яка стала підставою для відкликання.

Підсумовуючи характеристику процедури відклику народних засідателів, слід зазначити, що, незважаючи на загалом демократичний і простий механізм реалізації права на відкликання, в зазначений період вона застосовувалась вкрай рідко. Втрата населенням цікавості до реалізації свого права на участь у правосудді була зумовлена низкою факторів, перш за все: формальністю виборів які проводилися на підприємствах із висуненням одного кандидата, розглядом обов'язків засідателя як обтяжливої повинності тощо.

Список використаних джерел:

1. Радутная Н. В. Народный заседатель / Н. В. Радутная. – М.: Юрид. лит., 1973. – 120 с.
2. Пронякин А. Активность народных заседателей при рассмотрении уголовных дел / А. Пронякин // Советская юстиция. – 1986. – №10. – С. 21-22.
3. О статусе судей в СССР : Закон СССР от 04.08.1989 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11247.htm>
4. Голубева Л. М. Участие общественности в осуществлении правосудия / Л. М. Голубева. – Фрунзе: Илим, 1968. – 130 с.
5. Положение о военных трибуналах от 25 декабря 1958 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1959. – № 1. – Ст. 14.
6. Чупаленков И. Народные заседатели военных трибуналов / И. Чупаленков // Советская юстиция. – 1982. – № 13. – С. 28-29.
7. Муратов А. 70 років військових трибуналів / А. Муратов // Радянське право. – 1988. – № 12. – С. 49-51.
8. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик : принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. – М.: Юрид. лит., 1980. – 47 с.
9. Основы законодательства о судостроительстве Союза ССР, союзных и автономных республик от 25 декабря 1958 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1959. – № 1. – Ст. 12.
10. Про порядок відкликання народних суддів і народних засідателів районних (міських) народних судів УРСР : Закон Української РСР від 5 червня 1981 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1981. – № 24. – Ст. 359.
11. Ибрагимов А. О народных заседателях / А. Ибрагимов // Советская юстиция. – 1976. – № 18. – С. 4-5.
12. Голодов А. Улучшать работу с народными заседателями / А. Голодов, В. Ростовский // Советская юстиция. – 1977. – № 9. – С. 3-4.
13. Положення про дисциплінарну відповідальність суддів, відкликання і дострокове звільнення суддів і народних засідателів судів Української РСР : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 15.12.1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8526-11>

В статті охарактеризовано порядок избрания народных заседателей в областные суды, военные трибуналы и Верховный суд УССР во второй половине XX в. Выяснено, что в данный период принцип выборности народных заседателей в советском законодательстве не только давал возможность населению делегировать своих представителей в судебные органы, но и предусматривал право избирателей отзываться своих избранных с выборных должностей.

Ключевые слова: народные заседатели, правосудие, гарантии, судопроизводство.

The article outlines the procedure for electing people's assessors to the regional courts, military tribunals and the Supreme Court of the Ukrainian SSR in the second half of the 20th century. It was revealed that at this time the principle of election of people's assessors in the Soviet legislation not only enabled the population to delegate its representatives to the judiciary, but also provided for the right of electors to recall their elected representatives from elected positions.

Key words: people's assessors, justice, guarantees, litigation.

